

SZILÁGYI PÉTER: ADY ENDRE VERSELÉSE

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 561 l.

Szilágyi Péter 1964 óta rendszeresen közöl verstani tanulmányokat. Előbb József Attila és Tóth Árpád verselésével foglalkozott, később Babitséval és Szabó Lőrincével is, de a szakmabeliek már 1969 óta sejtik, hogy tőle várhatjuk az első teljességre törekvő feldolgozást Ady Endre verseléséről. 1981-ben jelent meg *Forma és világkép* c. tanulmánykötete a Szépirodalmi Könyvkiadónál. Az Ady-monográfia részfejezetei közül néhányat ebben, illetve különböző szakfolyóiratokban már olvashattunk. Az Ady-évforduló kapcsán napvilágot látott egy frappáns, tömör összefoglalás is *Ady ritmikai pályaképe* címmel (Kritika, 1977. 11.). Ez a rendszerező és átfogó, a versforma kérdésében az irodalomtörténet összefüggésében tárgyaló tanulmányfajta, a ritmikai pályakép már önmagában véve is újdonság a hazai szakirodalomban.

Nincs még egy alakja a magyar költészet történetének, akinek ritmikai újszerűsége annyit foglalkoztatta volna a kortársakat és az utódokat, mint Adyé. E kérdésben ma is sok és sokféle felfogás létezik, megnyugtató, egyértelmű végkövetkeztetés nélkül. Szilágyi Péter a magyar versészet rangos hagyományait fejlesztette tovább: a Négyesy László kezdeményezte metrumstatisztikai módszert és Horváth János történeti szempontú verstani szemléletét.

Az *Ady Endre verselése* a teljes Ady-életmű számszerű metrumstatisztikai feldolgozására épül. Szilágyi módszere

több vonatkozásban is újdonságnak számít a hazai verstudományban: (a) teljes költői életművet fog át; (b) nem feltevéseket igazol vagy illusztrál, hanem előzetes tényalapul szolgál; (c) a ritmikai pályakép időbeli, történeti folyamatát igyekszik feltárni.

A verselés tényeinek, belső arányainak és összefüggéseinek alakulása egy adott korszakban, életműben, pályaszakaszban, sőt egyetlen verseskötetben sem pusztá véletlen. Irányok, változások, elhajlások, visszatérések vannak benne, az egyéb művészi-esztétikai sajátosságoktól korántsem függetlenül. A ritmikai pályakép részben megfelel a hagyományos értelemben vett költői pálya ívelésének. Megvan azonban a maga viszonylagos önállósága is: saját csúcspontjai, szakaszai, irányváltásai.

Szilágyi Péter vizsgálatai azt mutatják, hogy Ady verselésében a *Még egyszer* (1903), a *Vér és arany* (1908), *A Minden-Titkok versei* (1910) és *A halottak élén* (1914) hozott egy-egy jelentős fordulatot. A *Még egyszer* és az *Új versek* kötetében jelentkeznek először – szórványosan – a ritmusbizonytalanságoknak, a ritmustöréseknek azok a formái, melyek később meghatározó jelentőségűvé válnak. A *Vér és arany*-nyal induló második korszakban különféle eredetű és hatású formaelemek találkoznak: jambusi tizenegyesek, óklasszikai reminiscenciák, rövid sortípusok, hangsúlyos alakzatok, szimultán módon egymásra vetülő jambusi és

hangsúlyos sorfajok. Az *Illés szekerén* a „rendszer a rendszertelenségben”, a *Szeretném, ha szeretnének* a „szilárdulásooldódás” kötete. E korszakban jut el Ady „a szabadvers küszöbére” is.

A *Minden-Titkok versei* és *A menekülő Élet* jellegzetesen azonos ritmikai felépítést mutat. Itt válik rendszeralkotóvá a hagyományos elemeket hagyománytalan kombinációkban társító Ady-féle szabad vers. Az új jelenség azonban nem lesz egyeduralgódóvá. A *magunk szerelme* ritmikájában például csaknem hagyományos szerkezetű jambusversek hordozzák „a forradalmi remény és reménytelenség” költői életérzését. A *Ki látott engem?* verseiben pedig – mintegy az életmű ritmikai „csúcán” – egyensúlyba kerül a három alaptényező: a hangsúlyos vers, a szabad vers és a jambus. Ehhez képest nem hoz újat, inkább csak további művészi kiteljesedést, a két utolsó, már nem a költő által jóváhagyott kötet.

E tendenciákon belül a részletek sok egyéb – néha meglepő – megfigyeléssel is szolgálnak. Nyilvánvaló lesz az Ady-verselés néhány félreismerhetetlen egyéni vonása: az „ötös alapú szerkezetek”, különösképpen a „szimultán kilences” kiemelkedő szerepe, az „anapestussal élenkített jambussor” viszonylagos gyakorisága, egyes sortípusok (például az önálló soralkotó hangsúlyos hatosok) sajátos hangulatköre, a „hangsúlyrendek” egyre fokozódó, megszilárduló sorszerkezeti jelentősége, a daktilikus lejtés teljes hiánya, az aszimmetria formateremtő elvként való alkalmazása stb.

Mindez nem pusztán sejtés, hanem nagy anyagon végzett statisztikai felmérés eredménye, történeti alapon egybevetve az elődök és kortársak költészetében mutatkozó hasonló vagy éppen eltérő jelenségekkel. Az adatok értelmezéséhez járul még egy sajátos,

történeti hosszmetsetben érvényesített funkcionális szempont, mely a statisztikai nagyságrendekben kimutatható változásoknak, sűrűsödéseknek-ritkulásoknak tulajdonít esztétikai jelentőséget.

Szilágyi új felfogásban tárgyalja Ady ütemhangsúlyos versformáit, és alapvető megállapításokat tesz az Ady-féle szabad versről. A tulajdonképpeni szimultán versformákról is van érdemi mondanivalója, bár ezek lényegéhez az alkalmazott monometrikus statisztikai módszerrel nehéz hozzáférközni.

Bár Szilágyi Péter a szakirodalmi hivatkozások tekintetében rendkívül tartózkodó, időnként mégis állást kell foglalnia olyan megkerülhetetlen alapkérdésekben, mint a hangsúlyos ütemezés szerepe a jambusi szimultán verselésben, az ütemhangsúlyos és az időmértékes sormetszetek viszonya, a „gyors típusnak” és néhol „gagliardónak” is nevezett „ötös alapú szerkezetek” verstörténeti értékelése, egyes hagyományos magyar sorfajok (például a felező tizenkettős és a nyolcas) ütemtagolása vagy a mértéktörző szabad vers fogalmi lényege és Adynál jelentkező sajátos típusa.

Szilágyi munkája meggyőzően bizonyítja, hogy az elvont formaképletek szintjén mozgó, de az egész életművet átfogó, történeti összefüggésbe ágyazott metrumstatisztikai vizsgálatok hasznos és értékes eredményekkel gazdagíthatják a verstudományt. Ugyanakkor az is nyilvánvaló számomra, hogy sem maga a történeti-statisztikai módszer, sem a módszer konkrét eredményei nem mentesek a tisztázatlan, vitatható, bizonyos vonatkozásokban elfogadhatatlan mozzanatoktól. A fenti méltatáshoz épp ezért – a szakmai tisztázódás elősegítése érdekében – *kritikai* megjegyzéseimet is szeretném csatolni.

1. A *szakirodalmi hivatkozások* szűkössége szándékos: maga a szerző tanúsítja, hogy utalásait igyekezett „a minimumra csökkenteni” (8.). Tudományos monográfia esetében vajon erőnyeknek tekinthetjük-e ezt az igyekezetet? Szilágyi túlzott mértéktartása mindenesetre nem hozta meg a kívánt eredményt. Nem sikerült szilárd elvi alapokra, egy kikristályosodott fogalomkészlet jól bevált hagyományaira építenie saját tudományos rendszerét.

Egyes fogalmak lehetnek régiek, közismertek, ugyanakkor értelmezésük lényegét illetően mégis tisztázatlanok, ellentmondásosak. Még egy adott szerzőnél is különböző értelmezések bukkanhatnak fel. Ezek kritikátlan átvétele nem hagyománytisztelet, hanem a zűrzavar folytonosságának vállalása.

Ahogy a költészet és a verselés történeti alakulása nem állt meg Ady-nál, úgy a verselmélet sem tekintheti végérvényes megoldásnak Horváth János szintézisét. Az új jelenségek és az új felismerések új fogalomrendszert igényelnek. Szilágyi Péter ettől elzárkózott, mások ezirányú törekvéseit pedig figyelmen kívül hagyta. Az újabb magyar verselméletet azonban mégsem sikerült teljesen száműznie a könyv lapjairól. Egy-egy indulatos felhangokkal kísért részletben meg nem nevezett fantomok kísértének: „eleve elhibázott” módszerek hívei, akiknek kutatómunkája „legjobb esetben is csak zsákutcába vezet”, akiknél a vers „a mikrofilológia áldozatává” válik, mivel tevékenységük nyomán csak „ritmikai légvárak, meddő és képtelen hipotézishalmazok” épülnek, és az a veszély fenyeget, hogy „esetleges jelenségek-ből verstani törvényt koholnak” (210–211.). Ezen a terepen, ebben a stílusban valóban szerencsétlen dolog lenne vitát kezdeményezni.

Még mindig a szakirodalmi háttér kapcsán néhány konkrét problémakört szeretnék kiemelni a „vítás verstani kérdések” sokaságából.

„*Gyors típusú*” sorfajok (16.). A szakirodalomban nem előzménytelen, ám elméletileg korántsem tisztázott fogalom. Mitől lesz egy sorfaj „gyors típusú”? Mitől lesz „négyütemű” a kilences? Mikor oszlik a négy szótag két ütemre? Mi a különbség az „ötös alap” és a „hármás alap” között? Ezeket a kérdéseket Szilágyi fel sem veti.

A hármás szám és a „gyors” jelző társítása egyébként nem Horváth Jánostól, hanem Torkos Lászlótól származik (1877), sőt a „nyugalmasabb” négyes és az „élénkebb” hármás alapütemeket – népmeséink szövegében – Arany László már 1867-ben megkülönböztette. Torkos magyarázata a 4/4-es és a 6/8-os zenei ütemek szembeállításán alapul.

Nem vitatom, hogy szerkezeti és funkcionális különbség van a páros, illetve a páratlan alapütemű hangsúlyos sorfajok között. Ez a különbség azonban aligha intézhető el néhány sebesség-metaforával (gyors, lassú, felgyorsul, lelassul).

A *felező tizes* és a vele rokon ötös alapú kilences származtatását illetően „nem bizonyítható Szabolcsi Bence ismert gagliarda-elmélete sem” – állapítja meg igen helyesen Szilágyi Péter (63.). A hatvanas években többen is tetszetősnek találtuk Szabolcsi elméletét, azután rá kellett jönnünk, hogy az általa érzékelt verstörténeti jelenség létezik ugyan, de vajmi kevés köze van a nevezetes olasz táncritmushoz. Szilágyi azonban nem szakított végérvényesen a gagliarda kísértésével, és könyvében újra meg újra visszaköszön ez a hamis zenetörténeti párhuzam (pl. 81., 86., 119., 121., 159. stb.).

A *felező tizenkettős tagolódása* (42.). Horváth János véleménye a 4/2-es ta-

golás kizárólagosságáról korántsem „általánosan elfogadott”. Ezt egyrészt Horváth sem mindig ugyanúgy gondolta (lásd *Literatura* 1982. 3–4., 416–417.), másrészt a mai ellenvéleményeket is hosszan sorolhatnánk (lásd pl. a „Toldi-körkérdésre” adott válaszokat, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1984. 3. és *Irodalomtörténet* 1984. 4.).

A továbbiakban többször is előfordul a „nagyütem” fogalma mint Négyesynek a 2/4-es tagolásra vonatkoztatott szakkifejezése (43.). A „nagyütem” fogalmát Négyesy Westphal német vers-tanából kölcsönözte („zusammengesetzte Takte”), zenei alapon értelmezte, nem csupán a 2/4-es tagolásra, hanem általában Arany „megmértékelt” tizenkettőseire vonatkoztatta. Horváth János pedig meglehetősen bizonytalanul értelmezte, hol általános érvényű, hol pedig kivételes, ritka jelenségként (vö. *Literatura* 1982. 3–4., 417.).

Itt kell észrevételeznem, hogy Szilágyi Péter nem említi sem Szabédi László ütempár fogalmát, sem Szerdahelyi István tagolatlan, valóban „nagy” hatos ütemeit.

A *szimultán verselés* (53.). A sormetszet mint „ritmusmeghatározó tényező” kiemelése az Ady-féle szimultán verselés értelmezésében többek véleményével egybehangzó, elvi jelentőségű állásfoglalás. Sík Sándor és Babits Mihály nyomán Szuromi Lajos éppen erre alapozta a szimultán verselés elméleti rendszerét. A későbbiekben azonban ez a helyes kiindulás bizonytalan eredményre vezet, mert Szilágyi metszetfogalma minden lehetséges értelmezést kritikátlanul egybemos. „Mi... a dierésis kiküszöbölésével minden metszetet cezúrának nevezünk” – írja egyfelől (66.), de másfelől olyan körbenforgó megfogalmazásoktól sem riad vissza, mint hogy „a cezúra révén erős metszet jön létre” (177.), vagy

hogy „a cezúra az ütem belsejére esik, tehát nem ütem utáni, hanem ütemközi jelenség” (207.).

Az a tétel, hogy „a szimultaneizmus ... nem Ady-specifikum, hanem a magyar mértékes verselés sajátja, amelyben a hangsúlyviszonyok mindig jelentős szerepet kaptak” (93.), számomra is elfogadható állítás. Az viszont, hogy József Attilának a kétféle magyar vers „ölelkezésére” vonatkozó elméleti töredéke (1937-ből) egy Ady utáni nemzedék szemléletét tükröznék, erősen kétséges. Sík Sándortól tudjuk (*József Attila emlékezete*, 1953), hogy Négyesynek a múlt század végén megfogalmazott elve rajta keresztül jutott el a költőhöz.

Ady „hanyag verselésének” tévhite valóban felbukkant a kortársak értékelésében, de sohasem vált „általánosan elfogadottá” (231.). Sík Sándor, Németh László, Gáldi László, Szuromi Lajos például hitelesen és eredményesen oszlatta a tévhitet. Békássy Ferenc pedig már 1913-ban szellemes metrumszerkezeti magyarázatot adott Ady „új zenéjének” titkára (lásd *Hátrahagyott írásai*, 1917).

Trocheusi sorkezdetek a jambusversben (103.). A daktilikus lejtés hiányának és az anapesztizálás gyakoriságának felismerése Ady költészetében szakmai érvekkel bizonyított, elemzésekkel hitelesített állásfoglalás. A könyv egyik legmeggyőzőbb részlete épp ezzel kapcsolatban *A Tisza-parton* ritmikai elemzése (105–112.). De mi lehet az oka, hogy még egy lábjegyzet sem jutott annak az 1981-ben megjelent tanulmánykötetnek, mely épp az e témában elhangzott előadások szövegét tartalmazza, közöttük a Szilágyi Péterét is? (*A Tisza-parton. Ritmikai kérdések egy Ady-vers kapcsán*. MTA, 1981)

A sor „trochaikus indítása” (és ezáltal a daktilikus értelmezés mellőzése) lényege szerint egybehangzik Szuromi

Lajos elméleti tételével, mely szerint jambusi dipódia helyén a trocheus + jambus szerkezetű összetett versláb (alakilag koriambus) nem veszélyezteti a sorlejtés jellegét. Szilágyi Péter idéz is Horváth Jánostól és Babits Mihálytól erre vonatkozó állásfoglalásokat (107.), máshol is említi a „choriambikus indítású jambizálás” lehetőségét (114.), nem sokkal később mégis elveti a sorkezdő trocheus + jambus kapcsolat koriambusi értelmezését (181.).

Itt jegyzem meg, hogy zavarónak érzem az „ütem” és a „versláb” fogalmának feltétel nélküli azonosítását. Bár e gyakorlatnak Négyesyig visszavezethető előzménye van, éppen a szimultán sorfajok leírásában semmiképpen sem szerencsés.

Francia versani hivatkozások (312.). Szilágyi Péternek a francia verselésre vonatkozó utalásai szöges ellentétben állnak a francia szakirodalomban kialakult közmegegyezéssel. A „6-7, 7-7 osztású alexandrin” emlegetése félrevezető, minthogy a francia versben sem a metszet előtti, sem a sorvégi *e muet* nem szótagértékű. A szótagszám-változás legfeljebb a műfordításokban jelentkezik.

Ugyancsak hibás a verlaine-i „im-pair” elvének értelmezése a könyv 165. lapján. Tévedés, hogy a francia verselésben a páratlan szótagszám nem jelentett újdonságot, mivel „a sorfajok... sohasem sorjáznak tiszta párosokban, hiszen a néma »e« ismételten páratlanra váltja a párosokat” (165.). Az impresszionistáknál igenis metrikai újdonságnak számítottak az 5, 7, 9, 11, 13 szótagú verssorok, melyeknek szótag-száma egyébként ugyanúgy független volt a sorvégi néma *e*-től, mint a tizenkettősöké. Erre a tévedésre Timár György könyvbírálata már 1981-ben figyelmeztette a szerzőt (Élet és Irodalom, 1981. júl. 11.).

2. Sem általában a *metrumstatisztikai módszerrel*, sem konkrétan Szilágyi Péter módszerével szemben nincs alapvető elvi kifogásom. Egyetértésemhez azonban néhány kritikai ellenvetést is szeretnék csatolni.

A nagy számok és a százalékos átlagok túlértékelése azzal a veszéllyel fenyeget, hogy verselemzéseinkből kirekesztjük az egyedi, ritka, rendkívüli vagy árnyalatnyi eltéréseket, amelyek egy meghatározott költészettani szövegösszefüggésben nagyon is lényegesek lehetnek. Egy helyütt maga a szerző is elismeri, hogy „a ritmus sohasem közelíthető meg pusztán számszerű összefüggések alapján” (175.). Nos, éppen ez a minőségi szempont hiányzik feltűnően Szilágyi könyvéből. A strófák és a sorfajok vonatkozásában feldolgozása csaknem hiánytalanul teljes, a sormértékek, különösen pedig a szimultán sorok vonatkozásában számadatainak hírértéke már meglehetősen hézagos és egyoldalú, a megvalósult, konkrét szövegritmus helyi értékéről, a metrumkezelés változatosságáról már csak néhány elszórt megjegyzés árulkodik.

A statisztikai módszer legfőbb értéke a pontosság, a hitelesség, a szubjektív esetlegességek lehetőség szerinti kiküszöbölése. Mint Szilágyi írja: „a számszerűség adta eredmények... szigorú, többoldalú ellenőrzésre szorulnak” (286.). A baj csupán az, hogy minden ellenőrzési kísérlet viszonylagossá, megbízhatatlanná válik, ha nem ismerjük azokat az alapelveket, amelyekhez a statisztika készítője igazodott. Márpedig itt éppen ez a helyzet. Szilágyi Péter verselméleti és terminológiai kérdésekben nem kíván állást foglalni, illetve hallgatólagosan valamiféle korrekt, hagyományos közmegegyezéshez tartja magát. Ez a vélt szakmai közmegegyezés azonban nem működik, a verssorok gyakran még a szer-

ző szerint is „többséyesek”. A statisztikák számtengerébe pedig végül – minden látszat ellenére – nagyon is szubjektív szűrőn keresztül jutnak be a versritmus tényei. Tévedés ne essék: ezt a szubjektív elemet nem kiiktatni kellene (mert nem is lehet kiiktatni), hanem elismerni.

A hitelesség másik, rendkívül kellemetlen akadálya az a körülmény, hogy a nyomtatott szöveg épp a számszerűség alapjául szolgáló képletek és táblázatok vonatkozásában tele van értelemzavaró hibákkal. E tekintetben Szilágyi Péter szaktudása vitán felül áll ugyan, de az imént említett „szigorú, többoldalú ellenőrzés” ezúttal elmaradt. Néhány, a statisztikák hitelét és használhatóságát veszélyeztető jelenségre adatszerűen is szeretném felhívni a figyelmet.

A hibák egy része a metrikai képletekkel: az ütemhatárok bejelölésével és az időmértékes szótagjelekkel kapcsolatos. Hiányzik vagy rossz helyre került néhány ütemjel (például a 13., 21., 29., 224. lapon). Hiányzó vagy felesleges szótagjelek akadályozzák a képlet és a versszöveg azonosítását (például a 28., 53., 105., 124., 125., 149., 221., 286. lapon). Hiányzik a versláthatárok bejelölése, így a képletek nem igazolják szemléletesen a szöveges értelmezést (például az 54., 71., 102., 104., 124., 286., 287., 351., 352., 410., 411. lapon). A hangsúlyt jelölő ékezetek rossz helyre kerültek (például a 285. lapon).

Néhol a szöveges, elvi értelmezés hitele is kétségessé válik. A *Nem zaklatnak már a régi miértek* verssor például Szilágyi szerint „erős metszetes alkaio-szi”, az ötödik helyre tolódot „ciklikus anapsztussal” (149.). Én legfeljebb ereszkedő lejtésű, szapphikus változatként tudnám elfogadni. Dayka Gábor *A hű leányka* c. versére vonatkozóan két ellentétes állítás zárja ki egymást a

könyvben: „a hangsúlyok thesisesen a jambus első, rövid ízére esnek” (208.), illetve „mindössze háromszor esik a hangsúly a jambus első ízére” (209.). Ez utóbbinak a fordítottja lehetne igaz (hogy ti. a jambus második ízére, arzi-szára esik ritkán a hangsúly), de ez a jelenség az idézett tíz sorban 5 helyen fordul elő, ebből kettő sorkezdeten. Ugyanígy: Szilágyi 6 arziszos hangsúlyt számolt Csokonai *A Hafiz siralma* c. versében, én 12-t (209.). Lehet, hogy neki van igaza, de ehhez a minősítés elvi alapját is közölnie kellene.

Külön gondot okoz a metrumstatisztikai táblázatok értelmezése. Félrevezető ugyanis, hogy „a sorok száma” (187., 268., 269.), illetve „a vers sorainak száma” (229.) megjelölés mint rovatcím valami egészen másra (az adott szempontból értékelt egész verslábak számára) vonatkozik. Vagy egy másik példa: a *Szeretném, ha szeretnének* kötet hangsúlyos strófaszervezeteit bemutató táblázat két változata (258. a főszövegben és 485. a Függelékben). A Függelék és a kísérő szöveg szerint 15 ilyen vers van a kötetben, az adatsorban 17 tétel szerepel (258.). Az *ágyam hívogat* c. vers pedig a könyv három pontján három különféle metrikai minősítést kap: két 16 soros strófa (258.), szakozatlan 32 soros vers (485.), illetve három strófa egyenként 16, 6 és 10 sorral (265.). És még egy hasonló: A *vár-úr szeméremöve* c. vers 33 sorából Szilágyi szerint 31 a jambusi lejtésű. De melyik kettő nem az? Nekem több jelöltem is van: *Fájdalmas betegség; Fájdalmas, hosszú betegség; Semmi; Érzem, hogy te vagy az Érzés; Óh, Élet hű várnagya; Fájdalmas betegség* (ismét). Itt sem a minősítés jogát vonom kétségbe, csupán indokait szeretném ismerni.

3. A történeti szemlélet két vonatkozásban is meghatározó jellemzője Szilágyi munkájának. Egyrészt a statisztiki-

kai felmérés adatsoraiban tapintja ki a ritmikai pályakép fejlődésvonalát és fordulópontjait, másrészt verstörténeti összefüggésbe helyezi Ady életművének ritmikai újszerűségét. A pályakép alakulásának lényegi vonásai – a statisztikai módszer bizonytalanságai ellenére – meggyőzően bontakoznak ki a számadatok értékeléséből. A verstörténeti folytonosságot illetően már kevésbé kedvező a kép, annál is inkább, mert a tanulmány egyes fejezeteiben némileg eltérő értékelést kapnak a feltételezett előzmények. A könyv végül is nem tisztázza megnyugtató módon Adynak sem a régi magyar költészethez, sem Vajda, Reviczky, Kiss József és általában a századvég magyar (és európai) költészetéhez való ritmikai kapcsolódását. Néhány konkrét mozzanatot e témakörből is szeretnék kiemelni.

Reviczky „egyhangú, retrográd metrikájának” és „megújuló ritmikájának” szembeállítása tetszetős, de nem meggyőző állásfoglalás. Még kevésbé igazolható, hogy ritmikai megújodása „nem a költő találékonyságából, tudatosságából” adódik, hanem csupán „jambus-verseinek mennyiségéből” (19–20.). Kiss Józseffel szembeni elmarasztalása pedig egyéni ízlés dolga. A statisztikák mennyiségi adatai ehhez nem szolgáltatnak kellő alapot.

Reviczky szerepét a szimultán verselés történetében nem lehet jambusainak „gördülékenységevel” jellemezni (62.). Annak belátásához, hogy Vajda „verselésében még nem jelenik meg a szimultaneizmus” (62.), tudnunk kellene, mit jelent Szilágyinál ez a szó. Kiss Józsefről pedig nem elég dicsérőleg megállapítani, hogy „konkrét cél érdekében lazította a jambust” (62.).

Később – önmagával némileg szembekeverülve – a szerző megállapítja azt is,

hogy „a szimultaneizmus... nem Ady-specifikum, hanem a magyar mértékes verselés sajátja. ... De Adyban már tudatosodott ez a ritmikai kettősség” (93.). Mi lehet az, ami „nem Ady-specifikum” ugyan, de Vajda verselésében „még nem jelenik meg” (62.)? E látszólagos ellentmondásnak bizonyára van ésszerű feloldása.

Az a „felismerés”, hogy „a mértékes versen belül a hangsúly szerepe fontosabb, plasztikusabb lehet a mértéknél” (tudniillik az időmértéknél), nem Kiss Józseftől származik (194.). Az ő versei 1875-től kezdve váltak ismertté és csak 1882 után népszerűvé. Torkos László viszont már 1865-ben két helyen is publikálta verstani alapelveit, 1871-ben meghirdette „vezéreszméit”, ennek nyomán széles körű vita kerekedett a korabeli folyóiratokban. Torkos többek között kijelentette, hogy a magyar költészetben lehetnek „hangsúly alapján készült páratlan ütemrészű versalakok is” (Magyar Nyelvőr, 1889. 269.). Ezeket saját költői gyakorlatában is alkalmazta, de számos példát idézett kortársaitól (Gyulai Páltól, Vargha Gyulától, Szász Károlytól) is. Kiss József tehát nem tekinthető Ady egyetlen ritmikai elődjének. Ady valóban a „Kiss József útját” járta (215.), de ezen az úton kettejükön kívül az elődök és a kortársak népes csapata poroszkált a középkori himnuszfordítóktól kezdve Csonkain, Petőfin, Vajdán, Reviczky kerestül a századvégi, mára már elfeledett költőtársakig.

Az *Ady helye verselésünk történetében* című, néhány lapnyi összefoglalás (60–63.) részben valószínűsíthető, részben bizonyíthatatlan sejtések szövevénye. Találó megfigyelés, hogy Petőfi jambusaiban „a lejtés tendenciája, nem pedig a verslábak egymásutánisága” adja a ritmus lényegét (60.). De miből gondolja Szilágyi Péter, hogy Petőfi „a tökéle-

tes, az igazi magyar versformát” nem hangsúlyos, népdalszerű ritmusaiban, hanem éppen a fellazított jambizálásban kereste (63.)? Egyáltalán: a szimultán verselés kialakulásának és önállósulásának folyamatát aligha lehet monometrikus szempontú statisztikai adatokkal feltérképezni. Egy kérdés a hagyományos formák szabálytörő alkalmazása, más kérdés a kétféle metrum egyidejű érvényesítése. Van közöttük összefüggés, de egybemosásuk nem célravezető.

Petőfi *A Tisza* c. verse egyszer a hangsúlyos sorfajok példjaként szerepel (35.), máshol meg elsődlegesen trochaeus versnek minősül (54.). Ha viszont mindkét állítás igaz, akkor *szimultán* versmértékről van szó, és ez a megjelölés nemcsak Adytól kezdve érvényes.

A „nóta” kifejezésnek a lírai költészetre vonatkoztatott használata sem Ady „leleménye” (36.). Comenius művének 17. századi magyar fordításában a „poéta” már „nótás verseket énekel” (1673), Magyarai Péter szombatos kódexe szerint pedig a zsoltárfordításokat „magyar ékes notákra” éneklük (1707). E latin szó magyar jelentéstörténete töretlenül vezet Ady értelmezéséhez.

A walesi bárdok aprózott sorairól írja Szilágyi: „ha anapesztus értékűnek vesszük az aprózott jambust, akkor Arany versének híres sorai kilenc szótagosak lennének” (87.). Nem hiszem, hogy az ókori énekversre megállapított szabályokat más nyelvű, újkori szövegversre lehetne vonatkoztatnunk. De ha így tennék is, a kilencet akkor sem számolhatjuk nyolcnak. A moraszám-lálást Shelley angol versére értelmezni pedig – fonetikai képtelenség. Az angol vers hangtani értelemben nem szótagmérő. Magyar versben viszont a négymorás anapesztus megjelenése egy emelkedő lejtésű sorban éppoly

természetes, mint az ugyancsak négymorás spondeusé.

Néhány – viszonylag ritka – ütemhangsúlyos sorfaj kapcsán szeretném felvetni a Szenci Molnár Albert fordította genfi zsoldárok formakészletével való egybevetés lehetőségét. A „régii verselésünk ritmikai hangvételére” emlékeztető, Adynál „iskolai és szertartási dallamemlékeket” is felidéző *Mammon-szerzetes zsoldára* (145.) jambustalan tizenegyesei alighanem reformáció-kori költészetünkben gyökereznek. A legismertebbek közül való 23. genfi zsoldár (*Az Úr énnékem őriző pástortorom*) strófái 11aabbcc szerkezetűek, a verskezdő képi motívumot is szolgáló 137. zsoldár (*Hogy a babiloni vizeknél ültünk*) sorszerkezete is hasonló: 11aa10bb11cc. A genfi dallamok zenei alapritmusa hívebben őrizi az 5//6-os tagolást, mint a magyar fordítások szövege.

A Teveled az Isten (339.) kezdősora a 77. genfi zsoldár parafrázisa (*Az Istenhez az én szómat, Emelém kiáltásomat*). Alapmértéke szerintem 4//4/3, illetve 3//4/2. A szólamtagolódás zavartalanul belesimul ebbe a metrikai szerkezetbe. Páros rímei nincsenek ugyan, de a kilencesek azonos végzava (*az Isten*) rímélményt is nyújt. Én nem sorolnám a „szabadversek” közé. Hogy pedig 4//7 osztású tizenegyestől „verselésünkben nincs” (340.), az könnyen cáfolható. A hetes ütempár belső osztáshatárának elhalványulása egyáltalán nem szokatlan sem népdalainkban, sem költészetünkben. (Például: *Én Istennem, minék is teremtettél*, negyedik sora: *Attól is de hamar elválasztottál*.) Szenci Molnár Albert 79. zsoldárában is ott vannak ezek a tizenegyesek; *Öröködbe, Uram, pogányok jöttek*.

Szilágyi Péter az ötös alapú kilences sorról is nyomatékosan állítja, hogy hangsúlyos verselésünkben nem léte-

zik (355.). A 112. genfi zsoltár viszont így kezdődik: *Boldog az ember, ki az Istent Féli, tiszteli szíve szerént.* Ez a két „nem létező” sor az Ady-tól idézhető példák ütemhangsúlyos összetevőjének pontos mása.

A két utolsó Ady-kötet egybevetése az irodalomtörténet számára is hasznos következtetésekre vezet. Ám az Ady-féle szabad vers 16 pontos, részleteiben is hiteles összefoglalása után (346.) a pályakép íve megtörik. A monometrikus statisztikák nyelvén már nem lehet újat mondani. Az elemzések helyét a felsorolások foglalják el. Az *Ady-ritmus utóélete* című zárófejezet anyaga szűkös, nem igazán meggyőző. A tényyszerűség és a történetiség elve itt már nem érvényesül.

4. Végül összefogva szólnék még az értekezés kapcsán felvetődő *verselméleti és versjelentéstani (funkcionális) kérdések* egy részéről. Elméleti vonatkozásban a könyv viszonylag kevés újdonságot kínál. Versjelentéstani szempontból új tudományos eredménynek tartom a ritmikai pályakép és a költői életmű belső egységének, kölcsönös megfeleléseinek felismerését és feltárását. E téren inkább csak részletkérdésekben van ellenvetésem. Nem fogadhatom el viszont a hagyományos monometrikus módszerrel végigszámolt verstani mozzanatok kizárólagos érvényét.

A szerző kinyilvánított célja: „minden egyes kötet minden egyes versének minden egyes sorát... egzaktul meghatározni” (6.). A tökéletes „egzaktság” igénye azonban a mi szakmánkban – hiú ábránd.

A könyvben előzetes értelmezés nélkül szerepelnek olyan fogalmak, mint tagolás, metszet, hangsúly, ütem, hármas, négyes, ötös alapú, lassú és gyors típusú sorfajok. Szilágyi a kilencesek metszet utáni négy szótagját is felezi:

2/2-nek hallja. Joga van hozzá, de nem érvek nélkül. Négyesyre hivatkozva a kettő-négyes tagolást nevezi „nagyütemnek” (43.), de statisztikáiban a nagyütemet a kettő-négytől is megkülönbözteti. Mindez elméleti állásfoglalás nélkül. Ha sem szólamtagolódásról, sem ütempárokról nincsen szó az ütemhangsúlyos ritmizálásban, akkor csak a puszta szóhatárok, szókezdetek maradnak. De melyek?

A jambusi sorfajok hagyományos metszeteinek szerepét a szimultán verselés kialakulásában helyesen emeli ki a szerző (66–67.). Bizonytalan viszont abban a tekintetben, hogy Adynál milyen irányban érvényesült az ötös alapú szerkezetek „metrumelvíleg kezdetről fogva adott” rokonsága (67.). Más dolog ugyanis, ha „a jambussoron belül létrejön egy következetes hangsúlyrendi perioditás” (66.), és megint más a régi magyar „ötös alapú szerkezetek mértékre fogása” (66.). A „jambizált” vagy „időmértékre hangolt” sor szerkezetek emlegetése az Arany-féle „megmértékelés” jelenségét idézi fel, holott Adynál ennek éppen az ellenkezőjéről van szó.

A *Prológusban* észlelt „kilencessé kurtított felező tízes” említése (81.) elvi és verstörténeti kérdést vet fel: milyen alapon értelmezi Szilágyi az eltérő szótagszámú sorokat egymás „kurtított” vagy „megnyújtott” változataként? E származtatásokat csak alapos történeti-filológiai és esetenként zenetörténeti vizsgálat hitelesíthetné.

A *Fülembe még ősmagyar dal rivall* verssor állítólagos „pontos megfelelője” Petőfinél és Aranynál (82.) lényeges mozzanatokban tér el: jambizálás helyett trochaizál, és a sorzáró 2 szótagú ütemeket hosszú szótaggal indítja. Marad rokon vonásként a szótagszám.

A *Fülembe forró ólmot öntsetek* Szilágyi szerint „szabályos felező tízes, a *Kiskacs*

fürdik ritmusára" (83.). Három különböző sortípust mos itt egybe – rá nem jellemző módon – Szilágyi Péter. Néhány lappal később pedig a *Prológus* utolsó előtti sorát minősíti „gagliardikus felező tízesnek” (86.). Pedig kétféle jambusi felező tízes van: (a) folyamatos, verslábmetesztes $\cup - / \cup - / \cup // \cup - / \cup - / \cup -$ és (b) erős metszetű, belső végszótaggal megszakított $\cup - / \cup - / \cup // \cup - / \cup - / \cup$. A régi magyar ütemhangsúlyos felező tízessel, melynek alapsora 3/2//3/2 szerkezetű, az utóbbi változat kapcsolódik természetesebben szimultán versorrá, és ez a kombináció hozható távoli szerkezeti összefüggésbe a zenei gagliardával. Márpedig az elemzett Ady-sorok éppen nem ilyenek, hanem (a) típusú, penthémimerész metszetűek.

A *Prológus* zárósora (*Mégis győztes, mégis új és magyar*) mint ütemezhetetlen „szabad sor” (86.) – merész feltevés. Az üteméről eltolódó szólamnyomatékok ezt nem indokolják, különösen, ha figyelembe vesszük a *versdallam* áthidaló szerepét, László Zsigmond elméleti sejtése nyomán. Ilyen „szabad sort” akár Petőfi pattogó *Csatadalából* is idézhetnénk: *Aki magyar, aki vitéz...*

A sortagolás és az ütemezés elvének tisztázatlansága miatt a nyolcasok és a kilencesek sorszerkezeti elemzése nehezen követhető (206–207.). Nyelvi, verstani és zenei szempontok keverednek egymással (szólamtagolás, szóhangsúly, kötött szótagszám, ütemegyenlőség stb.). Ráadásul az „ütem” hol hangsúlyos ütemet, hol verslábhat jelent. Néhol szerepel ugyan a „szimultán kilences” fogalma (205.), de az elemzés nem egyidejűleg, hanem váltokozva foglalkozik a mértékkapcsolás két összetevőjével.

Az alkaiozi sor „ereszkedőre váltása” (208.) fogalomzavart tükröz. A szólamnyomaték által létrehozott ereszke-

dő lejtésnek a magyarban nincs köze az időmértékes verslábak arisz-*tézis* viszonyaihoz. De ha volna is: az időmértékes verssor szabályos verslábmeteszte a sor lejtésirányát nem változtatja meg. Ez verstani alaptétel, és nem függ a „jó ritmusérzékű magyar olvasótól” (207.).

Ha igaz, hogy „az Ady-ritmus főmotívumát a jambusokon átfutó hangsúlyos erővonalak adják” (213.), akkor nem világos, hogyan szorulhat háttérbe ez a főmotívum a pályakép kialakításának statisztikai módszerében. A hangsúlyrendek és a hangsúlyos ütemek eloszlásáról legalább annyi tényt kellene feltárni, mint az időmértékes verslábakéről. Az „átfutó erővonalak” metaforája ehhez kevés.

Az a megállapítás, hogy „Ady... emelkedővé variálja az eredetileg ereszkedő lejtésű sort”, mégpedig anapesztus vagy erős metszet alkalmazásával (219.), teljesen helytálló, sőt kiegészíthető a szintén „természetes és szabályos” trocheusi (dipódikusan értelmezve koriambusi) sorkezdetekkel (181.). Szükségtelen, és elméleti zavart okoz viszont a német zenéből kölcsönzött „ütemelőző” fogalmának bekeverése, valamint az „elkülönülési elmélet” névtelen, titokzatos híveinek elmarasztalása (218.).

Ritkán ugyan, de előfordul, hogy Szilágyi Péter a ritmikai tények közvetlen, rövidre zárt funkcionális értékelésének hibájába esik. Példa: „Ady költői és politikai tudatossága és felelősségérzete olyan színvonalra emelkedett, hogy már nem simulhatott bele a dekadens esztétizálás adekvát ritmusképletébe, a jambusba” (224.). És a másik: „Ady joggal érezte, hogy jambikus ritmusát a litánikus egyhangúság veszélye fenyegeti” (225.). Ha ő maga nem írt erről, akkor nem tudhatjuk, így érezte-e vagy sem. Találó viszont a

verstan felségterületén belül maradó következtetés: a trocheusok „egyrészt nyugtalanítják a jambusi hömpölygést, másrészt hidat vernek a jambikus és hangsúlyos ritmusok között”. (225.).

A „zaklatottság” és „tépettség” egyfelől, a „viszonylagos konszolidáció” másfelől – Király István szemléletmódjára emlékeztető, irodalomtörténeti szempontból hiteles szembeállítás. A sorfajok társításának formai változatait azonban szerencsétlen és erőltetett dolog párhuzamba állítani „az isten és a munkásosztály” bázisai között feszülő „kibékíthetetlen ellentéttel”. És még valami: Adynak nem volt kisbetűs „istene” (238.).

Az „arsisos” és „thesesis” pötütetek, velük együtt pedig az ún. „magyar jambus” kérdése fontos és elhanyagolt verselméleti téma, tisztázása valóban szükséges (274.). Kár, hogy Szilágyi Péter megelégedett az elvont, általános problémafelvetéssel, valamint Ady Lajos egy lábjegyzetének

cáfolatával. Statisztikáiból teljesen száműzte ezt a jelenséget, holott József Attila időmértékes verseléséről írott könyvében még kiemelten foglalkozott vele. Azt már csak én teszem hozzá, hogy Szuromi Lajos a lejtővé modulált helyettesítő verslábak megnevezését és jelölésmódját is kezdeményezte.

Befejezésül szeretném megismételni, hogy Szilágyi Péter könyvét jelentős tudományos teljesítménynek tartom, módszerét alapvetően elfogadom, bár semmiképpen sem tekintem kizárólagos érvényűnek. Szakmai értékei és az irodalomtörténetben is hasznosítható eredményei mellől azonban hiányolom a következetes elvi alapvetést, a hagyományos monometrikus szemlélettel és versleirással való tudatos szakítást. Az első teljes magyar *ritmikai pályakép* így is számottevő mértékben gazdagítja mind a magyar verstörténetet, mind az Ady-filológiát.

Kecskés András

JÁNOS THURÓCZY: CHRONICLE OF THE HUNGARIANS

Translated by Frank Mantello, Foreword and Commentary by Pál Engel.
Bloomington, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1991.

Ahhoz képest, hogy Thuróczy Jánosnak kerek ötszáz évet kellett várnia, míg műve teljes, kommentált és szakszerű kiadásban az olvasókörzéség elé került, ahhoz képest váratlan gyorsasággal vált egy angol nyelvű fordítás jóvoltából a világörökség részévé. A kritikai kiadás a BSMRAe sorozatában 1985-ben került ki Galántai Erzsébet és Kristó Gyula keze alól; Mályusz Elemér és Kristó Gyula ehhez csatlakozó, két testes volumenbe foglalt kommentárjairól (megjelent 1988-ban) Engel Pál, az angol bevezető írója, mint mondja, csak hírből hallott, így meg kellett elégednie Mályusz

húsz évvel korábban publikált eredményeivel (*A Thuróczy-krónika és forrásai*). A kiadás munkálatai ezek szerint nyomban a latin szöveg megszületése után, 1986–1987-ben megindultak.

Az esztétikailag első osztályú könyv (tervezője Elena Fraboschi) egy jól bejáratott sorozat, a korábban Thomas A. Sebeok, majd John R. Krueger, most Denis Sinor által gondozott Indiana University Uralic and Altaic Series legújabbban teremtett *Medievalia Hungarica Series* (szerkesztője Emanuel J. Mickel) alsorozatának 155., illetve 2. köteteként látott napvilágot, tehát

olyan környezetben, amely önmagában rangot ad és világhírt jelent. Az idegen szemnek leglátványosabb, a Thuróczy önálló adatgyűjtésén alapuló, önállóan fogalmazott részt tartalmazza, a Zsigmond koronázásával induló negyediket, vagyis a Galántai-Kristó-féle kiadás 195–262. fejezetét. A tárgyi tájékozódást Engel Pál egy kronológiai áttekintéssel és kis híján 600 magyarító jegyzettel segíti. Előszavában beilleszti Thuróczyt a magyar történetírás folyamatába, a történetírást a humanista művelődésügybe, megismételve saját, a *Krónika* 1986-os hasonmás kiadását kísérő tanulmányát. Annak idején Csapodi Csaba meglehetősen zordsággal értékelte megállapításait az It lapjain (1987–1988. 341–347.). Most az angol verzióval kapcsolatban ugyanígy (Magyar Tudomány, 1992. 245–247.). Nem lévén beavatva a kötet létrejöttének históriájába, csak leszögezni tudom, hogy javára vált volna, ha Csapodi kritikáját meg Mályusz és Kristó időközben mégiscsak hozzáférhetővé vált kommentárjait hasznosítja. Az sem lett volna hiábavaló, ha nyújt valami fogódzót a külföldi olvasónak ahhoz, hogy *Krónikánkat* európai összehasonlításban is értékelni tudja. (Csak Długoszról esik egy-két szó.) Ad egy röpke bibliográfiát is a kor történetéhez, némi kishitűséggel mellőzve a magyar nyelvű irodalmat mint idegenek számára érdeketelent, de nemzetközi használatra alkalmasnak találva a bolgár és szerb nyelvű publikációkat. Mutató sajnálatosan nincs.

A fordító munkája messze kiemelkedik a hasonló vállalkozások sorából. Frank Mantello elsősorban stilisztikai szempontból érdeklődik szerzőnk iránt, a Thuróczyra jellemző sajátosságokra figyel: életszerű, bombasztikus, meghökkentő – mondja róla –, tudato-

san igyekszik a nagy stilisztika látszatát kelteni. Értekezést, sajnos, nem kerekít e tárgyból, csak benyomásait foglalja össze pár futó sorban. Megállapításai jó érzékről tanúskodnak. (Azt hiszem azonban, hogy az utolsónak idézett észrevétel a magyar kancelláriai frazeológia sűrűn felbukkanó elemein alapul, melyeket Mantello természetesen nem ismerhet fel.) Fő feladatának e sajátos stílus korrekt visszaadását tartja. Hogy ez sikerült-e neki, azt döntse el az angol anyanyelvű olvasó!

Az biztos, hogy kitűnő és gyakorlott latinista. (Egy Grosseteste-kiadását ismerem.) Ennek köszönhetően képes érdemlegesen hozzájárulni a Thuróczy-filológiához is. Ezért mondom, hogy munkája színvonala és értéke meghaladja a fordítástól elvárhatót. Egy híján félszáz helyet javít a kritikai kiadás textusán. Egy része ugyan „egyszerű” sajtóhiba, de ezzel is fenyegetően figyelmeztet arra, hogy a mai textológiában nincs helye az ilyesminek. A nyomda mindeddig nagy respektussal emlegetett ördöge a modern technikai eszközök segítségével igenis elkergethető. Hogy ez nálunk még nem egészen igaz (és a BSMRAe köteténél különösen nem), azt a világ nem köteles tudomásul venni. (Ez ugyan nem jelenti azt, hogy a szóban forgó kiadvány mentes a sajtóhibától, de ez nem is kritikai igénnyel készült.) Korrekcióinak túlnyomó többsége a kiadás hibáit vagy vitatható megoldásait illeti; számos helyen Schwandtner olvasatát fogadja el (alighanem véletlenül, mert hogy az 1746-os edíciót fellapozta volna, annak nincs jele), amelyet a kritikai kiadás nem vesz figyelembe, itt-ott visszaállítja az ősnymtatványoknak a sajtó alá rendezők által romlottnak minősített formáját. Némely javaslatával lehet ugyan vitatkozni, és van jele

annak, hogy nem mozog egészen otthonosan a magyarországi latinság lazább, Grossetestéhez képest ingatagabb grammatikai korlátai között,

akad azonban néhány javaslata, amelyért a Thuróczy-filológia hálával tartozik neki.

Kulcsár Péter

V. ECSEDY JUDIT: A BORNEMISZA–MANTSKOVIT NYOMDA TÖRTÉNETE

Budapest, OSZK, 1990. 59 l. + XXXVI tábla (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei 1.)

Az új (és remélhetőleg nem megakadályozható) könyvsorozat első füzetében az egyik legjelentősebb 16. századi magyar nyomda történetét olvashatjuk. 1990-ben, amikor megjelent, 400 esztendő jubileuma volt a vizsolyi Biblia kiadásának; ünnepek helyett ez a legszebb módja egy ilyen jelentős évforduló megünneplésének: a szakértő előveszi az egyik fontos részproblémát, és alaposan, időtállóan feldolgozza. A Bornemisza–Mantskovit nyomda nem csupán a vizsolyi Biblia miatt fontos a magyar irodalomtörténet kutatói számára: itt látott napvilágot Bornemisza Péter csaknem teljes életműve (az *Ördögi kísértetek* is), valamint Rimay János Balassi-epicédiuma, benne az első nyomtatásban megjelent Balassiverssel.

A szerző feldolgozási módszere elsősorban nyomdászattörténeti, a nyomdai felszerelés vizsgálatán alapul. Az első fejezetben röviden összefoglalja mindazt, amit a szakirodalom a műhely történetéről tud, a részletesebb második fejezet tartalmazza a lényegét, a saját kutatásokat, a felszerelés eredetét és leírását. Úgy tűnik, ami erről elmondható és kideríthető, azt V. Ecsedy Judit mind tudja – senkit ne tévesszen meg a kicsi terjedelem: évek munkája lehet mögötte. A harmadik fejezet a nyomda utóéletét tárgyalja röviden, a betűk és díszek ugyanis hosszabb életűek, mint maga az őket

befogadó könyvnyomtató műhely. A Bornemisza–Mantskovit nyomdának voltak Sylvester János sárvári tipográfiájából származó iniciáléi, készletének egy része Huszár Gáltól eredt, ugyanígy betűi és díszei részben tovább éltek Jakob Klösz bártfai műhelyében, hogy végül a 18. század elején kikössenek a kassai jezsuiták nyomdájában.

A feldolgozáshoz rendelkezésre áll minden elképzelhető melléklet: a példányból ismert kiadványok és a nyomdai anyag leírása, valamint az összes betű és dísz mintája a kötet végi táblákon – ezzel lehetővé válik bárki számára egy esetleges ismeretlen nyomtatvány azonosítása. A recenzens nem tehet ezek után mást, mint kifejezi elismerését – két apró megjegyzéssel. A szerző mindenütt a szlovákiai helynevek magyar változatát használja, a létező példányok leírásánál azonban „martin-i” és „kremnica-i” könyvekről beszél, ettől borsószik az ember háta. Ilyet legutóbb a szlovák televízió magyar adásában hallhattunk néhány éve, amikor még tilos volt magyarul megnevezniük az ottani helységeket – mondjunk egyszerűen Túrócszentmártont és Körnöcbányát. A másik megjegyzésem a tartalmi összefoglalóra vonatkozik: az angol mellett – tekintettel a témára – szívesen láttam volna egy szlovák és egy német szöveget is.

Végezetül el kell mondanom, hogy a Bornemisza–Mantskovit nyomda kutatása tágabb értelemben koránt sincs még befejezve. Pontosan azokon a területeken, amelyek az irodalomtörténettel érintkeznek, rengeteg a megoldatlan kérdés, olyan nagy személyiségek munkásságáról van itt szó, mint Huszár Gál, Bornemisza Péter, Rimay János és Balassi Bálint; s számításba kell venni a tágabb környezet, a főúri pártfogókat is. 1990 óta

született néhány részeredmény: ismerjük a telket Vizsolyban, ahol a nyomda állt, hipotézis született a műhely Galgócról Vizsolyba kerülésének körülményeiről – ez azonban még mindig kevés. A további kutatásokhoz kikerülhetetlen alapmű lesz V. Ecsegy Judit munkája, remélhetőleg a közeljövőben a többi 16. századi magyar nyomda is hasonló monográfusra talál.

Szabó András

FONTES RERUM SCHOLASTICARUM, I–III.

I. A THURZÓ CSALÁD ÉS A WITTENBERGI EGYETEM (Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602–1624). A szövegeket összegyűjt. és vál. Herner János. Sajtó alá rend. Dományházi Edit, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Latzkovits Miklós. Szeged, 1989. 473 l.

II. LŐCSEI STIPENDIÁNSOK ÉS LITERÁTUSOK (Külföldi tanulmányutak dokumentumai, 1550–1699). Sajtó alá rend. Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szeged, 1990. 372 l.

III. TELEKI PÁL KÜLFÖLDI TANULMÁNYÚTJA (Levelek, számadások, iratok, 1695–1700). Összeállította Font Zsuzsa. Szeged, 1989. 430 l.

A szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség Keserű Bálint szerkesztésében új művelődéstörténeti könyvsorozatot indított útra azzal a céllal, hogy a magyarországi diákok peregrinációjának történetét minél több adat, forrás-csoport és dokumentum ismeretében lehessen a jövőben áttekinteni. Noha peregrinációtörténeti iratokat és kútfőket már eddig is közreadtak a szegedi *Adattár* közismert sorozatának kötetei, a mostani vállalkozás nem csupán folytatása vagy kibővítése ennek a kutatási iránynak. Több annál, mert markánsan érzékelhető benne az anyag rendszeres feltárásának igénye, az egyes kérdéskörök vagy jelenségek sokoldalú bemutatására való törekvés, az összefüggések megvilágításának kívánalma. Ennek megfelelően az első három kötet a magyarországi *peregrinatio academica* dokumentumainak egy-egy jól körülhatá-

rolható csoportját tartalmazza, mégpedig tematikai rendben, függetlenül az iratok műfajától. Ennek a felfogásnak köszönhető, hogy az egyes adatok mozaikkockáiból valamelyes összkép is kirajzolódik, noha ez természetesen nem kérhető számon dokumentumgyűjteményektől.

A sorozat I. kötete mindazokat az iratokat egybegyűjtötte, amelyek a Thurzó család és a wittenbergi egyetem kapcsolatáról szólnak. Számlák, albumok, instrukciók, orációk, egyetemi statútumok és retorikai dolgozatok egyaránt találhatóak köztük, de természetesen a legterjedelmesebb részt az a 186 levél alkotja, amely a neves arisztokrata család wittenbergi kapcsolatait illusztrálja. Az iratok többsége mind eddig kiadatlan volt, a mostani publikálás széles körű levéltári kutató tevékenység eredménye. Elsősorban a

biccsei Thurzó-archívum (Statny Archiv Bytca) és a Magyar Országos Levéltár Kamarai Archívumának korpusza tartalmazott a kutatás előtt idáig ismeretlen dokumentumokat, de a szövegeket összegyűjtő és válogató Herner János egyéb forrásokból is – kéziratokból és nyomtatottakból egyaránt – kiegészítette a kötet anyagát. Korábban már publikált iratok újraközlését is vállalták a sajtó alá rendezők, ha a téma összefüggései úgy kívánták. E téren főként Ila Bálint közleményei (Levéltári Közlemények, X. 1932. 12–66., valamint Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, XV. Budapest, 1934) jöttek számításba, s noha ezek inkább az egyháztörténet, ill. családtörténet szempontjai szerint készültek, mégis számottevő iskolatörténeti anyaguk is van. Ez az egyértelműen helyeseltető eljárás megkönnyíti a további kutatók dolgát, hiszen így egy helyen, egységes szövegközlési elvek szerint, megfelelő magyarító jegyzetekkel vehető kézbe valamennyi dokumentum.

Mivel a szövegek túlnyomó része latin, ezért magyar nyelvű tartalmi összefoglaló vezeti be őket, majd a betűhív közlés után az eredeti kézirat lelőhelyének feltüntetéséé következik. A kötet végén bőséges jegyzetanyag található, ez adja meg az iratokban előforduló nevek, utalások és hivatkozások magyarázatát. Itt találjuk meg annak jelzését is, hogy a szövegnek esetleges korábbi kiadása hol lelhető fel. A mindezekhez csatlakozó irodalomjegyzék és betűrendes névmutató egyértelműen jól használhatóvá teszi a kiadványt. Ez már csak azért is rendkívül fontos, mert az ilyenféle művelődéstörténeti dokumentumgyűjtemények közismerten többféle tudományág számára forrásértékűek, jelen esetben az iskolatörténeten kívül a teológia- és eszmetörténet, könyvtörténet,

genealógia és néprajz számára ugyan-csak kínálnak tanulságokat a szakszerű apparátussal közrebocsátott iratok. Ezek mindegyikének taglalására egy recenzió keretei elégtelenek, így csupán két példára szorítkozunk, hogy a kötet használhatóságát érzékeltessük.

Az egyik megfigyelés Thurzó György mecénási tevékenységének jellemzésére vonatkozik. Azt olvassuk róla az utószóban, hogy „a szerveződő lutheránus egyház patrónusaként a környezetében felnevelődő, jórészt szlovák fiatalok külföldi tanulmányait bőkezűen támogatta, sőt igen gondosan irányította is”. A dokumentumok ismeretében hozzátehetjük, hogy etnikai vagy anyanyelvi hovatartozástól teljesen függetlenül magyar, német vagy szlovák alumnusokat egyenlő eséllyel részesített támogatásban. Közülük minden bizonnyal szlovák anyanyelvű volt Samuel Bartošovič, Jakub és Izak Láni, Mikulaš Molitoris, Tomaš Francisci, Jan Krman, Daniel Paulini, Matiaš Platani Javornik, mások nevük után ítélve magyarok (Adamus Radwanensis Pannonius, Jonas Balla Thurrocensis) vagy németek (Kaspar Choliush Lahm, Johann Christoph von Khuenburg) lehettek, nyilvánvaló azonban, hogy az alumnusok mindegyike több nyelvet is beszélt, számukra az etnikai hovatartozás kérdése fel sem merült, a magyar főúri patrónusnak egyképpen hálálkodtak hazaküldött leveleikben. Noha a Thurzó család szűkebb pátriája, a Felvidék északnyugati része igencsak tarka képet mutatott etnikai és nyelvi szempontból, még sincsen szó egyetlen dokumentumban sem ilyen jellegű ellentétekről vagy konfliktusokról. Akkoriban nem ezek, hanem sokkal inkább a felekezeti kötődések jelentettek választóvonalat a társadalmi csoportok vagy egyének között. Thurzó Györgyhoz például sok-

kal közelebb álltak szlovák lutheránus familiárisai és alumnusai, mint a magyar katolikus egyházi vagy világi személyek. Ez persze eddig is sejthető volt, a most közreadott dokumentumgyűjtemény azonban érzékletesen és adatszerűen példázza a jelenséget.

A peregrináció megszervezésére, lefolyására, anyagi támogatására és eredményeire vonatkozó adatok mellett nemritkán könyv- és irodalomtörténeti összefüggések is feltárultak az iratokból. Így például Eliás Láni 1613. márc. 20-án Thurzó Györgyhez írott levele alapján cáfolható, hogy a *Malleus peniculi papistici* c. vitairatnak (RMNY 1035) ő lenne a szerzője. A Pázmány–Baldvinus hitvitához is kapunk néhány új adalékot. Sík Sándor monográfiája szerint (138.) Baldvinus tíz évig dolgozott *Phosphorus veri Catholicismi* (Wittenberg, 1626) c. válasziratán, amelynek megírására még Thurzó György kérte fel őt. Ez az adat most korrekcióra, árnyalásra szorul a levelek tartalma alapján. Igaz ugyan, hogy a nádor és Balthasar Meisner 1616-ban levelet váltott a cáfolat megírásáról, de Baldvinus csak 1620-ban kapta meg a latin fordítást (181. sz. levél), s még ekkor is szabadkozik, hogy más munkája miatt nem tud hozzáfogni. Csak 1624-ben jelzi végre, hogy nagyobb részével elkészült, s érdeklődik Czobor Erzsébetnél a kiadási költségeket illetően (186. sz. levél). Így történt, hogy – Pázmány szavait idézve – „Baldvinus pennáját megélesíté a magyar arany”, s megjelent a latin nyelvű *Kalauz*-cáfolat. Mindez lényegében eddig is ismert volt a kutatás előtt, a részletek azonban színes és árnyalt képet elevenednek meg előttünk a Thurzó-k levelezése nyomán.

A szövegeket kisérő jegyzetek gazdag ismeretanyagot nyújtanak egyrészt a Thurzó család környezetéről, másrészt a wittenbergi egyetem taná-

rairól. Viszonylag kevés helyen tűnnek szemünkbe hiányok vagy pontatlanságok. Ez a helyzet Jakusith György adatainak esetében (424–425.): nem 1629-től tanult Rómában, hanem csak 1630. okt. 2-án érkezett oda, s 1635-ig volt a Collegium Germanicum Hungaricum alumnusa, adataira nézve Veress Endre római matriculakiadását kellett volna használni (Budapest, 1917. 34–36.). Célszerű lenne Melanchthon nevét következetesen a német szakirodalom szerint, th-val írni, a jelen kötet írásmódja felemás (396., ill. névmutató). A „Hauswedett” névalak nyilván elírás, helyesen: Hauswedell (464.). Az ilyesféle hibák száma azonban összességében nem sok, a sajtó alá rendezés alapján véve gondos munka.

A sorozat II. darabja két félkötetre tagolódik. Közülük a most kezünkben lévő első összesen 235 dokumentumot tartalmaz, a többi szöveg az összes jegyzetanyaggal csak a második félkötetben fog megjelenni, teljes képet tehát majd csak ezzel együtt nyerhetünk Lőcse városának 16–17. századi oktatásügyéről. Annyi azonban már most is látszik, hogy a szepességi város iskola-történeti dokumentumai értékes hozzájárulást és sajátos szint jelentenek a Kárpát-medence művelődési viszonyainak feltérképezéséhez, múltbeli kulturális kapcsolatainak feltárásához. Az iratok rendezését és lajstromozását még a múlt század végén Demkó Kálmán és Hajnóci R. József végezte el, a városi archívum tartalomjegyzéke meg is jelent (A Szepesmegyei Történelmi Társulat évkönyve, IX. évf. Lőcse, 1901). Az így regisztrált anyag 5. osztályát alkotják az egyházi és iskolaügyi iratok, amelyeknek betűhív kiadását tűzték ki célul a jelen kötet sajtó alá rendezői. A munkába fektetett nem csekély energia ellenértékéért a jövőben elevenebb és árnyaltabb kép rajzo-

lódik ki Lőcse külföldön tanuló ösztöndíjasainak stúdiumairól, valamint az őket patronáló mecénási tevékenységről s egyben a 16–17. századi értelmiségképzési metódusokról is.

Szembeötlő az a szívós ragaszkodás, amellyel a város elöljárói saját értelmiség kinevelésére törekedtek, az európai korszerű tudományosságot szűkebb pátriájukban lelkeszek, orvosok, patikusok, tanárok és jogászok révén meghonosítani igyekeztek. Igaz, a hazaküldött levelek teli vannak az alumnusok panaszaival: kevés az ösztöndíj, nagy a drágaság és az infláció, olykor éhezniök és fázniok kell a pénzhiány miatt, máskor rablótámadások, járványok vagy tűzvészek következtében kényszerültek nélkülözésre, sőt még olyan is akadt, aki az adósok börtönébe került ellátmányának késedelmessége miatt (234. sz.). De a mecénatúrának másik oldala is feltárul az iratokból. A szorgalmas és takarékos diákok mellett akadtak iszákosak, kalandvágúók, felelőtlenül pazarlók is, azért állandó az alkudozás, a „kötélhúzás” az ösztöndíjat adományozó város és famulusai, alumnusai között. Az oktatásügy örök dilemmájának „lőcsei vetületét”, 16–17. századi tükrét kapjuk meg tehát, más korszakok számára is tanulságokat kínálva, összevetésekre támpontot és alapot teremtve. Ha valaki például azt hinné, hogy az egyetemi posztgraduális képzés modern gondolat, annak figyelmébe ajánlható a 44. sz. levél, amelyet Kaspar Kramer írt 1571-ben a wittenbergi egyetem rektorának. Elmondja itt, hogy ő 1563–68 között, öt éven át volt a wittenbergi univerzitás diákja, 3 év óta pedig a lőcsei városi gimnázium tanára. Most azonban úgy érzi, egyévi továbbképzésre szorulna, mivel az újabban jelentkező különféle eretnek tanokkal csak így tudná sikeresen felvenni a küzdelmet, kéri tehát

Lőcse és Wittenberg anyagi és erkölcsi támogatását újabb ösztöndíj érdekében. Ebben az epizódban megnyilvánul egyrészt az a praktikus gondolkodásmód, amely a város vezetését és stipendiánsait jellemezte, másrészt kifejeződik benne a korszerű tudás igénye és tisztelete, amely a nehéz történelmi körülmények között is mindig eleven maradt Lőcsén s a térség más városaiban egyaránt.

A III. kötet tárgya egyetlen peregrinációra: a Teleki Pál (1677–1731) tanulmányútjára vonatkozó dokumentumokat tartalmazza. A 17. század végi Erdély nagy hatalmú politikusának, Teleki Mihálynak hat gyermeke közül alighanem azért esett a választás az ötödikre, Pálra, mert tehetsége és nyelvtudása hamar feltűnt. Az 1695–1699 közötti utazás jellegéről írja Font Zsuzsa az utószóban: „A német-osztrák szakirodalomban Kavaliertournak nevezett nemesi tanulmányút és a tudós peregrináció jegyeinek együttes jelenléte ... nemcsak a tervezésben, hanem a megvalósításban is észrevehető. Ez alighanem Teleki Pál külföldi útjának egyik legfontosabb sajátága” (416.).

A közreadott dokumentumok igazolják ezt a jellemzést. Míg az előző két kötetből a szegényebb sorsú városi polgárfiúk stúdiumainak körülményeit lehet megismerni, addig itt egy gazdag arisztokrata ifjú tanulmányútjának részletei tárulnak fel minden igényt kielégítő tudományos apparátus kíséretében. Az anyag zömét a család kendilónai levéltárából származó 237 levél alkotja, ezeket Kolozsvárott a volt Erdélyi Múzeum levéltára őrizte meg. 1965-ben négy mikrofilmtekercsen az MTA Könyvtárának Mikrofilmtárába kerültek, ez jelenti a mostani publikáció alapját, egyéb iratokkal kiegészítve. Az utóbbiak között számlák, elismervények és üdvözlőversek találhatók, a

legfontosabb azonban az *album amicorum*, amely mindazon személyek neveit tartalmazza, akikkel a peregrináló diák kapcsolatba került. Eléggé szembeötlő, hogy egyetemi tanulmányainak színhelyein – Odera-Frankfurtban, Franekerben és Marburgban – tudósok, tanárok, diákok nevei sorakoznak, míg angliai, franciaországi, svájci és bécsi állomáshelyein inkább a politikai és udvari élet képviselőivel került kapcsolatba. Ez is illusztrálja az út kettős jellegét: a *studium* és a *contactus* egyaránt fontos szerepet kapott benne, nemcsak ismereteket, hanem ismeretéseket is kívánt szerezni Teleki Pál Európában, mégpedig azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy mind családjának, mind a református egyháznak, mind pedig Erdélynek a későbbiekben hasznára fordítsa őket.

A kötet szövegein kívül a jövőben fontos kutatási segédanyagot fognak jelenteni azok a jegyzetek és mutatók, amelyek hozzájuk csatlakoznak. Különösen a név- és tárgymutatótól kapunk sokkal többet, mint azt a szerény cím alapján elvárnánk; magyarázatokat, útbaigazításokat ad, sőt összefüggésekre is utal, így jelentékeny szolgálatot tesz

a kor művelődéstörténetének további kutatásához.

A három kötet az egykori Magyarország területének három különböző pontjára irányítja rá a figyelmet. Jó lenne, ha az illetékes helytörténészek is hasznosítanák a most közreadott anyagot, azt netán ki is egészítenék, tovább gyarapítanák, mert a továbblépés csakis így, régióknak szakembereinek együttműködésével lesz lehetséges. Hisszük, hogy szlovák, német, román és magyar filológusok, historikusok közös erőfeszítései nem lennének hiábavalók, hiszen az oktatásügy közös múltja még számos tanulságos felfedezéssel szolgálhat.

A *Fontes rerum scholasticarum* címmel indított sorozat első kötetei a Kárpát-medence európai szellemi kapcsolatainak hajszályökézetét feltérképező, ismereteinket hasznosan gyarapító forrásgyűjtemények közé tartoznak, a belőlük feltáruló összefüggések több tudományágban hasznosíthatóak lesznek, a jövőben készülő művelődéstörténeti szintézisek számára pedig gazdag és megbízható adatbázist fognak nyújtani.

Bitskey István

LUKÁCS LÁSZLÓ: A FÜGGETLEN MAGYAR JEZSUITA RENDTARTOMÁNY KÉRDÉSE ÉS AZ OSZTRÁK ABSZOLUTIZMUS (1649–1773)

Szeged, 1989. 139 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25.)

Keserű Bálint a kötet szerkesztői utószavában „a Lukács-kapcsolat”-ként emlegeti azt az együttműködést, amely az elmúlt tíz évben alakult ki a József Attila Tudományegyetem régi magyar irodalom- és művelődéstörténettel foglalkozó csoportja és a római Istituto Storico della Compagnia di Gesù között.

Lukács atya 1946-ban Szegeden védte meg bölcsészdoktori értekezését, és 1989-ben ugyanaz az egyetem díszdoktorává avatta. E kötet az ezen alkalommal elhangzott előadásának szövegét és a témával összefüggő dokumentumokat tartalmazza; kiegészítve a JATE akkori rektorának, Csákány Bélának köszöntőjével, illetve a jezsuita törté-

nész szakirodalmi munkásságának annotált bibliográfiájával (Balázs Mihály munkája).

Szükséges volt ez a találkozás; túl művelődéspolitikai ritkaságán is. A jezsuita rend történeti intézete, a rend-történetírás pontosan olyan, mint a központi rendház, az intézet, a központi gyűjtemények: a forrásoktól a feldolgozásokig minden egy helyütt (a levéltár részben bekötve!), és minden a rendre vonatkozik. Ilyenek a Monumenta Antiquae Hungariae vaskos kötetei is, amelyeket Lukács László anyyi szakértelemmel s lelkesedéssel gyűjtött össze, adott közre. A XVI. század végéig eljutva azonban a sorozat hiányérzetet is kelt bennünk. Nem csupán azért, mert Magyarországon a könyvterjesztés nincs megszervezve, s ezek a kötetek nem jutottak el a hazai felhasználókig, de szakmai oldalról is megmutatkozik a távolság Róma és a XVI. századi Magyarország valósága között. Ezt a távolságot történeti jegyzetekkel lehet csökkenteni, olyanokkal, amelyek már nem csak a jezsuita rend nézőpontjából íródtak meg.

Az Adattár sorozat éppen a másik oldalról érkezett a „házasságba”: az első három kötet (Herepei János tanulmányai), az erdélyi inspirációjú kutatási és kiadási témák egyoldalúan protestáns arculatúvá formáltak. Pedig a szegedi régi magyaros műhely, „a Keserűiskola” éppúgy igényelte volna a friss katolikus forrásanyagot, jegyzetelnitűdást, mint Lukács László dokumentumkötetei a protestáns szempontot is (a maga igazából) mérlegelni tudó interpretációt.

1989–1992 között azután az Adattár kötetei között is találunk katolikus forrást közreadókat; ily módon Lukács atya vállalkozása – bár az idős tudós munkatempóját még nem sikerült felvenni – Szegeden folytatódik.

A tanulmány vitairat, az argumentáció pedig a források: Kosáry Domokos ugyanis a jezsuita rend XVIII. századi szereplését értékelve azt állította, hogy a rend – ragaszkodván a Habsburgmonarchia egészét átfogó közös rendtartományhoz – a magyar rendiség ellen dolgozott. Az 1649-től 1762-ig tartó próbálkozásorozat dokumentumai és az ezeket magyarázó előszó meggyőzően bizonyítják, hogy a Magyarországról származó rendtagok számos alkalommal kísérleteket tettek az Ausztriai Rendtartománytól való elszakadásra, de a rendfőnök – esetenként más-más indoklással – mindig visszautasította kérésük teljesítését.

A kötet szerzője most sem lép ki abból a keretből, amelyben a források keletkeztek: a rend jogrendje, működési szabályai nem csupán orientálóak, de az előadás vezérfonalává is tudnak válni. Szívesen olvasnék azonban arról, miként illeszkedik ez a függetlenségi törekvés a kortárs jezsuita történetírásba. Az önálló magyar rendtartomány ugyanis nem határozottatott el, a szétválás nem történt meg. Nem a mindenki által hozzáférhető rendtörténetbe illő a történet? Azt gondolom, nem erről van szó.

Az első, az önálló magyarországi rendtartomány szükségességét megfogalmazó 1649-es tartománygyűlés előtt háromévi cenzúrai eljárás után 1644-ben megjelent Rómában Inchofer Menyhért (1585 k.–1648) *Annales ecclesiastici regni Hungariae* című munkájának első része. A mű Bécsellenes hangvételű, a magyarokat mint a keresztény közösség szerves részét, e közösséget szentekkel gazdagítót, azt gyakran védelmezőt mutatja be. A be nem fejezett mű kéziratát Cseles Márton (1641–1709) jezsuita a szerző halála után hozta haza Rómából.

A kéziratot elsőként komolyan felhasználó történész is jezsuita volt: Hevenes Gábor (1656–1713). A hivatalos aktákon túl volt tehát – ha szabad azt mondani, „háttérzajként” létezően – egy olyan jezsuita historiográfia is, amely az önállóan létező, nem pusztán a Birodalom részeként keresztény, katolikus Magyarországot mutatta fel, s amely történetírásból a nem katolikus historikusok is sokat tanultak. A gon-

dolatot, hogy a két dolog (a hivatalos akták és a megjelent történeti munkák) nem véletlenül hat azonos irányba, talán alátámasztja Cseles Márton személye, életútja is. Ugyanis ő volt Rákóczi Ferenc küldönce Bécsben, s ő volt az, aki az önálló magyar jezsuita provincia megeremtését szorgalmazta; így módon a jezsuiták elkerülhették volna a száműzetést.

Monok István

DÖMÖTÖR ÁKOS: A MAGYAR PROTESTÁNS EXEMPLUMOK KATALÓGUSA

Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992. 328 l. (Folklor Archívum 19.)

Dömötör Ákos nagy és jelentős feladatra vállalkozott, amikor megkísérelte összegyűjteni és rendszerbe foglalni a magyar nyelvű protestáns prédikációk exemplumait. Katalógusát régóta várni lehetett, mivel a mintegy tíz éve folyamatosan publikált téma- és motívumtörténeti tanulmányai, egy-egy szerző exemplumanyagát bemutató elemzései sejteni engedték egy ilyen vállalkozás párhuzamos munkálatait. A kötetet Kriza Ildikó szerkesztette, Nagy Ilona lektorálta, a német nyelvű szövegeket Hans-Jörg Uther (Göttingen) gondozta. Megjelenését a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” kutatási program tette lehetővé.

A katalógus 450 típust tartalmaz. A típusok egy részénél további változatokat is felsorol, így összesen mintegy 2100 szöveg rendszerezését nyújtja. A típusoknak folyamatos számozást ad 1-től 450-ig, ezen belül hat fő csoportba osztja az anyagot: I. Bibliai exemplumok (1–70), II. Antik mitikus exemplumok (71–134), III. Legendák és mártírelbeszélések (135–164), IV. Mondák és mondaszerű elbeszélések (165–365), V. Fabulák és mesék mint exemp-

lumok (366–438), VI. Állattörténetek (439–450). A legnagyobb tételszámú, IV. csoporton belül további öt alcsoportot különít el: (A) Ókori történeti mondananyagok, (B) Ördögbeszélések, (C) Keresztyén mondák, (D) Profán történeti mondák, (E) Hiedelemmondák. A csoportokon belüli sorrendet az exemplumcímek első szavának betűrendje adja. A kötet végén található a feldolgozott források, a szakirodalom, az elbeszélés- és proverbiumgyűjtemények bibliográfiája, a katalógus típusszámainak és Thompson *Motif Indexének* konkordanciája, valamint a típuscímekből alkotott név- és tárgymutató. A katalógust a bevezető tanulmány, a típuscímek és tartalmi összefoglalások német fordítása egészíti ki.

A gyakran Aarne–Thompson típuszámmal vagy a *Motif Index* motívummegjelölésével kiegészített címek után a katalógus röviden összefoglalja az exemplum tartalmát, időrendben hozza a változatok leelőhelyeit, áttekinti a szöveghagyományozódást és szakirodalmi hivatkozásokat ad. Utal a téma kapcsolatára a szóláshagyománnyal, s többször megemlíti legújabb kori képi forrásait, viccbeli előfordulását. A kata-

lógus egyik érdeme a hazai és nemzetközi szöveghagyományozódás, az irodalmivá válás és a folklorizáció folyamatainak áttekintése típusmonográfia-vázlatok keretében. A típusinterpretációk történeti összefüggésbe illesztik a prédikációk exemplumanyagát, s áttekintik a téma hazai és nemzetközi előfordulásait, kapcsolatait a különböző irodalmi, félirodalmi és folklór műfajokkal. A szakirodalom mellett feldolgozza a helytörténeti irodalom és a napisajtó adatait, utal a ponyvai közvetítésre, valamint a téma előfordulására a katolikus és protestáns iskoladramában. A mesei, mondai párhuzamokon kívül feltüntetni a téma kapcsolatát az anekdotával és a hiedelmekkel. A típusok után közölt irodalmi hivatkozásokban a kötet végén álló bibliográfiákban nem szereplő, speciális irodalom is található.

A nagyszámú szöveg feldolgozása önként kínálja az exemplumanyag sajátosságainak mennyiségi megragadását. A közölt adatokból következtetéseket lehet levonni az elterjedés, a nemzetközi és felekezeti kapcsolatok, az időbeli rétegződés és a folklórbeli továbbélés kérdéseire. Egészen biztos azonban, hogy ezek az arányok és a belőlük levonható következtetések a további kutatás nyomán jelentősen változni fognak. A feldolgozott szerzők között a XVI–XVII. századi protestáns prédikációirodalomnak csaknem minden jeles, az irodalomtörténet által számon tartott képviselője megtalálható, ami kellően indokolja az irodalomtörténeti szempontok érvényesítését. Anélkül, hogy a katalógus folklorisztikai jelentőségét kétségbe vonnám, a továbbiakban néhány kritikai észrevételt teszek. Ezek részben az egész koncepcióra, részben a megvalósítás részleteire vonatkoznak, s elsősorban irodalomtörténeti, kvalita-

tív, filológiai szempontokra hívják fel a figyelmet.

A bevezető tanulmány az exemplumot „sok műfajt egyesítő narratív kategória”-ként határozza meg. Ez a meghatározás csak részben felel meg az utóbbi évtizedben kidolgozott és nemzetközileg elfogadottá vált exemplumdefiníciónak, mivel a nem narratív exemplumot kizárja a számításba jöhető szövegek köréből. Ez a lépés részben érthető ugyan a katalógus elsődleges folklorisztikai célkitűzéséből, de a hagyományos folklorisztikai elbeszélés-kategóriák és értelmezés alkalmazása a történeti szöveganyagban a korabeli exemplumfelfogásnak csak részben megfelelő szelekciót eredményez. S maga a katalógus is csak részben elégíti ki a bevezetőben adott definíciót, amikor olyan szövegeket is tartalmaz, amelyek nem felelnek meg a narrativitás kritériumainak. Tekintettel arra, hogy az elbeszélés elméletéről folytatott irodalomtudományi és folklorisztikai viták ma sem lezártak, s hogy a feldolgozott gyűjtemények számos olyan exemplumot és exemplumgyanús szöveget tartalmaznak, amelyek nem felelnek meg sem az irodalomtudomány példa, történet, história stb. fogalmának, sem a hagyományos exemplumdefiníciónak, a munka megkezdése előtt szükség lett volna az elbeszélés, história, narratív szerkezet fogalmak fontosabb körülhatárolására és a meghatározás következetes érvényesítésére az anyaggyűjtésben.

A második megjegyzés a feldolgozott források körét érinti. Ez azért fontos, mert a használó pontosan szeretné tudni, mit kereshet az összeállításban és mit nem. A bevezető és a forrásjegyzék címe a protestáns prédikációgyűjtemények exemplumainak feldolgozását ígéri. Ezzel szemben a forrásjegyzék

zék több olyan tételt tartalmaz, amely nem sorolható ebbe a fogalomkörbe. Így például található a jegyzékben önállóan megjelent prédikáció, prédikációs kézikönyv (szónoklattan), katechetikai mű, erkölcsfilozófiai értekezés (pl. Szenci Molnár Albert *Discursus*-fordítása), fejedelmi tükör (Prágai András Guevara-fordítása) és jezsuita Seneca-florilegium. Ez egyrészt jelzi, hogy az exemplum a katolikus áhítati irodalomhoz hasonlóan a protestáns prédikációgyűjteményen kívül számos más műfajba, illetőleg kiadványtípusba ágyazottan is előfordul. Másrészt óvatosságra int a katalógus használatában, mert a különféle műfaji kontextusból származó exemplumok keveredése jelentős torzításokhoz vezethet a szövegahagyományozódás bemutatásában.

A harmadik megjegyzés a katalógus beosztására, az anyag csoportosítására vonatkozik. Az exemplumkutatás egyik megoldatlan problémája az anyag rendezése. A klasszikus elbeszélő műfajokat alapul vevő csoportosítások éppúgy célt tévesztettek, mint a szövegek forrás vagy tartalom szerinti beosztása. Nem túl szerencsések azok a megoldások sem, amelyek eleve lemondanak bármiféle rendezésről, a kiválasztott motívumok betűrendjében közlik a típusokat és terjedelmes mutatóval segítik a feltárását. A leghasználhatóbbnak azok a katalógizálási kísérletek látszanak, amelyeket egy szerző exemplumkezelő gyakorlata (célkitűzései, szándéka) alapján, illetve a szövegre jellemző vonások (elbeszélő témák, motívumkörök, hagyományrétegek stb.) kombinációjával hoztak létre, és amelyek terjedelmes szövegpéldát is közölnek. A katalógusban alkalmazott csoportosítás az utóbbi kísérletek egyik változatához, Ernst Heinrich Reher-

mann megoldásához áll a legközelebb, de nem annak egyszerű átvétele. Differenciáltabb annál, s egy kombinált, a történeti, tartalmi és funkcionális szempontok, valamint az anyag heterogenitását együttesen figyelembe vevő beosztást ad. S bár a bevezető csupán az első három csoport elkülönítését magyarázza elfogadható indoklással, az eltérő szempontok együttes alkalmazása következtében részben láthatóvá válnak az exemplumanyag történeti rétegei, hatásmechanizmusai, s a rendszer ráirányítja a figyelmet az exemplumokban tükröződő életfelfogás sajátosságaira, illetőleg a korábbi tipizálási kísérletek hiányosságaira. Hiányzik a szövegek használati összefüggéseinek, értelmező és szövegszervező funkcióinak bemutatása; a típusok meghatározása túlságosan a tartalom alapján történik, az összegzések nem adnak szerkezeti mintát, s az értelmezések is csak kivételesen utalnak a szövegekörnyezetre.

Összegzésként: a katalógus a történeti-összehasonlító folklorisztikának fontos kézikönyve lesz a következő években. A folytatás lehetőségeit jelzi a már elmondottakon kívül a szerzői monográfiák és exemplumkatalógusok, a teljes forrástörténetet feldolgozó típusmonográfiák elkészítése, a további nyomtatott forrástípusok, a kéziratos anyag, a latin és más nemzeti nyelvű források feldolgozása. Külön kérdéskört alkot az exemplumok sajátosságainak, használatának és szerepének vizsgálata a szorosabb értelemben vett irodalmi műfajokban, a protestáns egyházakon belüli és az azoktól elszakadt spirituális áramlatokban. Mindez csak az irodalomtörténet és a folklorisztika szoros együttműködésével lesz megvalósítható.

Tüskés Gábor

KILIÁN ISTVÁN: A MINORITA SZÍNJÁTÉK A XVIII. SZÁZADBAN

Elmélet és gyakorlat. Budapest, Argumentum Kiadó, 1992. 249 l.

(Irodalomtörténeti Füzetek 129.)

Érdekes (és valószínűleg tudománytörténetivé váló) előtörténete van Kilián István könyvének. Az Előszó tanúsága szerint kézírata 1980-ban készült; abban az évben, amikor a szerző – egy munkaközösség tagjaként, harmadmagával – közzétette a magyar nyelvű iskoladráma-szövegek kritikai kiadását és az iskolai színjátszás minden eddiginél teljesebb műsorkatalógusát és forrásbázisát tartalmazó kutatási programot: *A hazai iskoladrámák feltárása*, MKsz 1980. 199–204. A kiadót kereső, majd kiadásra váró kézirat azonban nem hevert el: beépült a *Minorita iskoladrámák* (Budapest, 1989. RMDE XVIII. század 2.) bevezető tanulmányába és jegyzeteibe, valamint a *Magyar színház-történet 1790–1873* (Budapest, 1990. 21–27.) iskolai színjátszás fejezetébe és térkép mellékletébe. Minthogy azonban az előbbiek szövegkiadása csak a magyar nyelvű szövegeket ölelte fel (szám szerint húszat), a kötet pedig 121 minorita iskolai produkció adatait sorolja és dolgozza fel (tétélesen is: 23–37.) – Kilián István könyvét nem nevezhetjük megkésettnek vagy helyettesíthetőnek. Kritikai recepcióját, a benne foglaltak megítélését az elmondottak segíthetik értelmezni, de nem szabhatják meg.

A minorita iskolai színjátszás ilyen mérvű felfedezése elsősorban annak köszönhető, hogy Kilián (többi munkatársához hasonlóan) túllépett a szövegközpontú, fennmaradt drámára vagy programra építő szemléleten, komplex kutatásokba fogott, amelyek során óhatatlanul kiterjesztette a forrásbázist. Néha – érthető buzgalommal – talán túlságosan is. Fénelon *Telemachusa* (Kassa, 1755) nem dráma, csak lehetsé-

ges drámaforrás, dramatizálható regény. (Ennek XVIII. századi színpadi feldolgozásairól korábban írtunk: It 1978. 537–538.) A nyírbátori passió (az ún. Krucsay-) oltár és a helyi minorita előadás összekapcsolása pedig még akkor is vitatható lenne, ha a produkció tényét nemcsak feltételezni, hanem bizonyítani lehetne – az ilyen direkt kísérletek a görög vázakepektől a garamszentbenedeki Úrkoporsón át a XVIII. századi drámakiadások illusztrációiig még egyszer sem jártak sikerrel. A vitatható részmegoldások ellenére azonban Kilián módszertanát egészében az elért eredmények minősítik: interdiszciplinárisnak és jónak. A mennyiségi adatok sorjázása érthetővé teszi azt a törekvését is, hogy (egy jól összefogott kis rendtörténeti eligazítás után) az „elmélet és gyakorlat” területén egyaránt megpróbáljon statisztikus, de legalább definitív igazságokhoz eljutni. A könyv itt válik igazán izgalmassá, kutatási jelentésből egyfajta dráma- és színház-történeti vitairattá.

Az alaplilemmát abban látjuk, hogy Kilián a minoriták iskolaszínpadi gyakorlata és elmélete, az említett 121 produkció alapján kívánja modellizálni a teljes magyar iskoladrámát; olyan kérdésekre keresve a választ (fejezetcímeit idézve), mint az iskoladráma fogalma, sőt a „későbarokk dráma műfaj-tipológiája”, a XVIII. századi drámaszerkezet kérdései, a prózai vagy verses megfogalmazás összefüggései, a tematika arányai és tartományai, a szerző-kompilátor-rendező kérdése. Vállalkozásának az adhat némi esélyt, hogy a minoriták elméletben szinte kizárólag és a gyakorlatban is (már amennyire szerényebb körülményeik

között teheték) a jezsuitákat követték, akik a XVI–XVIII. század tízezer körüli becsülhető iskolai színelőadásai-
ból kb. 8800-zal részesedhettek. (Szintén a könyv adata: 175.) 121-ről a 8800-ra visszakövetkeztetni meglehetősen kockázatos, kivált, ha a hatást eddigelé egyirányúnak láttuk-tapasztaltuk. Most lehetőség adódott az ellentett irány vizsgálatára is, Jantsó Ferenc *Kintses Naso bált rendez* című iskoladrámájának 1775. február 23-i, kézdivásárhely-kantai előadása kapcsán. Ezt a szöveget, csekély eltérésekkel, Illei János *Tornyos Pétereként* (Komárom, 1789) ismerte a drámatörténet. Mostanára már Jantsó textusa is megjelent (*Minorita iskoladrámák*, id. kiadás, 681–740.), így bárki elvégezheti a bizonyított egyezéseket kimutató összevetést. És amennyire igaza van Kiliának abban, hogy az iskolai színjátszásban „szerzői, rendezői, szereplői kéziratok általános vándorlásáról kell beszélnünk” (43.), annyira mond ellent önmagának, amikor leszögezi, hogy „Illei kölcsönözte, s ki is adta a maga neve alatt Jantsó jókedvű komédiáját” (uo.). Az elsőség kérdése ily módon nem dönthető el, hiszen Illei maga is szolgált Erdélyben, Kolozsvárott 1767 és 1773 között, amikor Jantsó (1766–1771) ugyanott lelkészkedett és tanított. Kilián ezt az adatot mostani könyvében nem említi, közölte viszont a *Minorita iskoladrámák* jegyzetében (737.). Annak megfelelően, hogy ott még csak arról írt, Jantsó „legalábbis részben, ő maga szerezte, szerkesztette egybe” az iskoladrámát (738.). A kései, komáromi megjelenítés pedig összefügghetett azzal a drámaikiadói buzgalommal, amellyel az 1780-as évek végén a fordítói mozgalom a leendő hivatásos magyar színészet darabellátását igyekezett biztosítani.

Kilián István, a minorita gyakorlatból kiindulva, tágan vonja meg az iskolai színjáték és színjátszás határait; számítva „mind azokat a nyilvános szerepléseket, amelyekben a dráma leglényegesebb elemei: a látvány, a jelmezes szereplő, az élő szó, a drámai konfliktus, a közönség együttesen, csoportosan vagy külön-külön megjelennek” (19). Így az iskolai színjátszás fogalomkörébe kerülnek nemcsak a moralitások és a nagypénteki misztériumok, hanem a liturgikus játék különböző formái is, a nagypénteki és úrnapi körmenetektől az őrangyalok templomba vonulásán át a karácsonyi jászolállításig. Kilián ezzel egyrészt nagyon fontos megállapítást tesz, mert bebizonyítja azt a minorita sajátosságot, hogy a XI. századtól hazánkban is kimutatható liturgikus játékok együtt éltek a középkori misztériumjátékok különböző színjátéktípusaival és a Molière-átdolgozásokkal, azaz a teljes színjáték formáival. Másrészt viszont inkább akaratlanul, mint akarva, kései negyedikként csatlakozott egy három évtizeddel ezelőtti vitához, amelynek során Pirnát Antal határozta meg a drámai jellegűnek tekintett szövegemlékeket (ItK 1961. 611–681.), polemizálva Dömötör Tekla és Kardos Tibor válogatásával a *Régi Magyar Drámai Emlékek* (Budapest, 1960.) két kötetében. A szerzőpáros itt némileg ideológiai kényszer hatása alatt cselekedett, mindenképpen bizonyítani akarván a „népi színjátszás” meglétét Magyarországon is, követve az élenjáró szovjet néprajztudomány eredményeit. A tetszetős, makacsul máig éledgelő elméletet Kilián szintén említi tipológiájában (161.), néhány részmegállapításában hatása alá is került. Így például nem hinnénk, hogy az iskoladráma leírt téma-, motívum- és szövegvándorlása a műfajt „folklo-

risztikussá" tenné (127.). Ugyanígy: a szerző szerint a Kézdivásárhely környéki falvakban élő, valós figurák léptek itt iskolaszínpadra: „számtalan úrhatnám polgár, gazdájánál okosabb, mindig talpra eső inas, szerelmet kívánó vénlány, szélhámos, vagabundus diák”... (179.) Mi Imreh István kitűnő könyvéből, *A rendtartó székely faluból* (Bukarest, 1973) nem erre emlékszünk... Talán inkább arról van szó, hogy az iskoladráma szereplői egy-két vonással, tipizáltan jellemzettek (az úrhatnámságot, a kivagyiságot, a fősvénységet stb. képviselik), hogy őket a gyakorlatlan diákszínjátékosok is hihetően tudják alakítani. Ez az egyik eset, amikor sajnálhatjuk, hogy Kilián nem hasznosította a kéziratának várakozási ideje alatt megjelent Újváry Zoltán-füzeteket (*Játék és maszk. Dramatikus népszokások 1–4.* Debrecen, 1983–1988) vagy Tahy Nóra tanulmányát (*A teátrális szokás, Színháztudományi Szemle, 19. 1986. 53–83.*) – hozzásegítették volna a szerzőt pontosabb, egzaktabb terminológiához.

A másik ilyen eset Bécsy Tamás irodalomtörténeti füzeté, a sorozatban a 98.: *Drámaelmélet és dramaturgia Csokonai műveiben*, Budapest, 1980. A párhuzamosan készült és megjelent munkához Bécsy elemzéseiben pozitívan körülrja és definiálni is tudja a könyve címében jelzett kettősséget, amit Kilián a „külső és belső drámaszerkezet” fogalmával igyekszik megközelíteni. Ez az elméleti megközelítés továbbépíthető – az mindenképpen a korszaknak a magyar drámatörténetben elfoglalt fontos helyére mutat, hogy Bécsy is a zömmel iskolai színjáték céljára írott Csokonai-dramákat választotta modellezésre.

Kilián István könyve állapotrajz, egyben problémavázlat is. Számos kitűnő megállapítása készlet továbbgondolásra, újabb elemzésekben történő kipróbálásra. A teljesség igénye nélkül említsük meg itt a magyar reneszánsz dráma poétikája és gyakorlata közötti ellentmondás észlelését (161.), a minoriga iskoladráma műtörzésének és a profanizálódó jövő felé fordulásának rögzítését (180.) vagy a négyütemű tizenkettes verssor egybejátszatását az alexandrinussal, amelynek során a „méltóságteljesebbnek, magasrangúhoz inkább illőnek” gondolt lejtés a hazai hagyományból válhatott az udvari, majd a felvilágosodott klasszicista dráma versformájává (199–200). Figyelemreméltóan érdekes a komplex színjátéktípus-leírás módszerével felvázolt műfajtipológia az iskolai színjátszásra (172–176.), amely a nemzetközileg használt mesekatalógusok mintájára, kódjelek és számok segítségével rendszerezne olyan, esetleg hiányos szövegemlékeket és -dokumentumokat, amelyek címük vagy terjedelmesebb témamegjelölésük alapján nem azonosíthatók. (Ez az oka annak, hogy Staud Géza elkészült, háromkötetes jezsuita műsorkatalógusához és forrásjegyzékéhez csak nagy nehézségek árán készíthető egy nem teljes értékű címmutató.)

A régi magyar művelődéstörténet egyik Atlantiszának feltárására indult iskoladráma-program kötetek sorozatával halad előre, és talán sor kerülhet a határokon túli közgyűjtemények megmaradt forrásanyagainak minél teljesebb áttekintésére is. Kilián István könyve az első feldolgozás a műsorkatalógusok és a szövegközlések után. Várjuk a folytatást.

Kerényi Ferenc